

5.1 Концепція формування інституціональної архітектури державного регулювання взаємовідносин суб'єктів ринку електроенергії

Досвід ринкової трансформації постсоціалістичних країн можна назвати в значній мірі цікавим та повчальним для забезпечення всебічного дослідження сучасних соціально-економічних процесів і явищ, які відбуваються на ринку електричної енергії, та сприяння об'єктивності висновків щодо визначення альтернатив перспективних векторів розвитку електроенергетичної галузі.

Ретроспективний аналіз особливостей формування ринкової інфраструктури модернізації економіки України дозволяє сформулювати тезис про недостатнє розкриття й теоретичне обґрунтування доцільності застосування інституціональних підходів.

Неокласична ідеологія й, зокрема, монетаристська методологічна платформа, зорієнтована на концепцію саморегулювання ринку і ринкових механізмів, яка пролягала стержневою лінією на перших етапах трансформаційних перетворень в економіці, в результаті виявилася неспроможною. Проблема імплементації ключових принципів і положень цієї теорії, апробованої Західними країнами та Міжнародним валютним фондом, у національну площину полягала у її методології, яка відображає функціонування збалансованої економічної системи, а не характеризується міжгалузевими диспропорціями та перехідними відрізками розвитку, властивими внутрішньому ринку.

Теоретичний інструментарій, сформований ідеологами і практиками неокласичного підходу, не мав належного ступеня розвиненості для забезпечення відповідності всім викликам і завданням розвитку економіки та суспільства. Це обумовило ряд перешкод для надання об'єктивної оцінки реальної ситуації на ринку електроенергії, яка відбувалася на перших етапах його функціонування, синхронізації процесу трансформації моделей взаємовідносин суб'єктів господарювання електроенергетичної сфери із своєчасною розробкою адаптивної системи державного регулювання. Ключем до вирішення сформульованих проблем виступав блок інституціональних факторів, дослідження якого набуває актуальності лише протягом останніх кількох років, що потребує науково обґрунтованого підходу до аналізу процесу державного регулювання взаємовідносин суб'єктів електроенергетичного ринку (далі - ДРВСЕР).

Відповідно до звіту Антимонопольного комітету України за 2015 р., продаж електричної енергії на Оптового ринку електроенергії (далі – ОРЕ) здійснюється в умовах високої концентрації. При цьому, розподіл ринкових часток на ринку свідчить про наявність структурних ознак монопольного, тобто домінуючого становища окремих виробників та єдиного покупця, яким виступає Державне підприємство «Енергоринок»¹⁹².

В ситуації, яка склалася сьогодні на українському енергоринку, відбувається посилення ринкового впливу визначених компаній за рахунок

¹⁹² Звіт Антимонопольного комітету України, затверджений Розпорядженням від 14.03.2016 No 3-рп. [Електронний ресурс]. — 135 с. — Режим доступу: <http://www.amc.gov.ua/amku/doccatalog/document?id=122547&schema=main>. — Назва з титул. екрану

різних факторів, серед яких: надання законодавством та Правилами ОРЕ таким суб'єктам особливих переваг; високого рівня їх концентрації, що виражається у захопленні лівової частки оптового та роздрібного ринків монополістами; низької еластичності попиту; вагомої ролі окремих виробників для ресурсного наповнення ринку та значного ступеня вертикальної інтеграції, зокрема, використання для виробництва електроенергії енергетичного вугілля власного видобутку.

За аналітичними даними Енергетичного Співтовариства щодо досягнень в рамках Договору про заснування енергетичного Співтовариства за 2015/2016 рр.¹⁹³, в Україні присутні сорок два оператори системи розподілу електроенергії, серед яких обленерго, які одночасно виконують функцію роздрібних постачальників, і три інші оператори. Загальна кількість постачальників, або трейдерів налічує двісті сімдесят п'ять економічних одиниць. Крім цього, в існуючій структурі ринку виробникам зі встановленою виробничою потужністю менше 20 МВт дозволено продавати електроенергію напряду роздрібним споживачам¹⁹⁴.

Проте, за таких умов можна говорити про неконкурентний роздрібний ринок, враховуючи де-факто монопольне становище обленерго на локальному рівні. Підґрунтям для порушення законодавства про захист економічної конкуренції виступає неврегульованість відносин між трейдерами та обленерго як операторами електропередавальних мереж.

Проблеми у впровадженні нової моделі енергоринку за умов збереження перехресного субсидування стають перешкодою¹⁹⁵ для становлення цінової конкуренції як інституту державного регулювання. Частка електроенергії, закупленої постачальниками електричної енергії за нерегульованим тарифом (далі - ПНТ), у сукупному обсязі електричної енергії, яка продавалася на ОРЕ протягом 2013-2014 рр. та I півріччя 2015 р., становила 12,8%. При цьому, частки кожного з таких трейдерів були незначними. Питома вага ПНТ у загальному обсязі купівлі електроенергії на ОРЕ в 2015 р. становила лише 8,2%, скоротившись порівняно з 2014 р., коли дорівнювала 15,8%, майже удвічі².

Ключовими завданнями органів державного регулювання на сучасному етапі розвитку ринку електроенергії виступає врахування інституціональних факторів й розробка на цій основі концептуальних засад відтворення теорії інститутів та інституцій для цілей удосконалення методичних прийомів реалізації державної політики у галузі на практичному рівні.

Сьогодні потрібен дієвий інструментарій для застосування комплексного

¹⁹³ *Annual implementation report 2015/2016* [Електронний ресурс] / Energy community secretariat. — 1 September 2016. — p. 196. — Режим доступу: https://www.energy-community.org/portal/page/portal/ENC_HOME/DOCS/4332394/3D790302C9FD5024E053C92FA8C0D492.pdf. — Назва з титул. екрану

¹⁹⁴ *Європейський енергоринок: як забезпечити конкуренцію. Policy Note* [Електронний ресурс] / Dixigroup. Analytics on duty. — p. 16. — Режим доступу: http://ua-energy.org/upload/files/11EU-UA_market_study_4_%D0%A1ompetition.pdf. — Назва з титул. екрану

¹⁹⁵ *Філюк, Г. Проблеми розвитку української електроенергетики та шляхи їх розв'язання* [Текст] / Г. Філюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка. — Київ, 2016. — Вип. 4(181). — С. 6-11

підходу до формування набору інститутів, які виконують системоутворюючу та допоміжну ролі у функціонуванні механізму ДРВСЕР, з усієї множини можливих й розробки на державному рівні критеріїв для оцінки органічності й ефективності їх взаємодії у створених структурах як інтегрованої інституціональної моделі у конкурентному й соціально-економічному середовищі.

Одними з найвідоміших представників в галузі вивчення теорії інститутів й розкриття важливих завдань інституціонального аналізу економічних явищ і процесів стали: У. Биконя¹⁹⁶, А. Гриценко¹⁹⁷, Р. Коуз¹⁹⁸, В. Липов¹⁹⁹, Ю. Лопатинський²⁰⁰, Д. Норт²⁰¹, В. Якубенко²⁰² та ін. Окремі аспекти, пов'язані з дослідженням теоретичних і практичних проблем використання інституціоналізму в контексті державного регулювання енергоринку висвітлено в роботах: В. Дергачової^{203,204}, В. Дерзського²⁰⁵, Є. Єнько²⁰⁶, Х. Митюшкіної²⁰⁷, О. Мозенкова²⁰⁸, С. Пономарьова²⁰⁹ та ін.

Однак, зважаючи на істотні досягнення в галузі державного регулювання електроенергетичних процесів та відносин, необхідно відзначити недостатньо приділену увагу визначенню інституціональних факторів та оцінці їх дії у перехідних процесах, зокрема, обумовленими реформуванням ринку електричної енергії України та синхронізацією з регламентованою процедурою трансформації

¹⁹⁶ Биконя, С. Ф. Институциональное строительство: принципы и направления [Текст] / С. Ф. Биконя // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. Випуск 38-1. — 2010. — С. 42-50

¹⁹⁷ Гриценко, А. А. Институциональная архитектура: объект, теория и методология [Текст] / А. А. Гриценко // Постсоветский институционализм : моногр.; под ред. Р.М. Нуреева, В.В. Дементьева. — Донецк : Каштан, 2005. — С. 49-74

¹⁹⁸ Coase R. H. The Firm, the Market and the Law / R. H. Coase. — Chicago, 1988

¹⁹⁹ Липов, В. В. Комплементарність інституціональних блоків як інструмент аналізу соціально-економічних систем [Текст] / В. В. Липов // Економіка розвитку. — 2013. — №3(67). — С. 8-12

²⁰⁰ Лопатинський Ю. М. Институционализация транзитивной экономики [Текст] / Ю. М. Лопатинський // Науч. труды ДонНТУ. Серия: экономическая. — 2006. — Вып. 103-1. — С. 229-232

²⁰¹ North D. C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance / D.C. North. — Cambridge : Cambridge University Press, 1990. — 152 p

²⁰² Якубенко В. Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці [Текст]: моногр. / В.Д. Якубенко. — К. : КНЕУ, 2003. — 252 с

²⁰³ Дергачова, В. В. Проблемы становления эффективного энергетического рынка Украины [Текст] / В. В. Дергачова, К. О. Кузнецова Економіка, екологія та суспільство Росії у 21-му сторіччі: зб. наук. праць 15-ї Міжнар. наук.-практ. конф. — СПб.: Вид-во Політехн. ун-ту, 2013. — с. 293-298

²⁰⁴ Дергачова, В. В. Аналіз функціонування ринку електроенергетики України / Економічна безпека держави: міждисциплінарний підхід [Текст]: колективна монографія // В. В. Дергачова, К. О. Кузнецова; за науковою редакцією проф. Хлобистова Є. В. — Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2013

²⁰⁵ Дерзкий, В. Г. Анализ эффективности функционирования оптового рынка электроэнергии [Електронний ресурс] / В. Г. Дерзкий, О. В. Мозенков. — Режим доступу: www.ueex.com.ua/files/analiz_effectivn.doc. — Назва з титул. екрану

²⁰⁶ Єнько, Є. Ю. Енергетичний фактор в інтеграційних процесах Європи [Текст] / Є. Ю. Єнько // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Випуск 73 (Частина 2), — К.: КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2008. — С. 216-218

²⁰⁷ Митюшкіна, Х. С. Створення інтегрованих регіональних енергоринків в умовах розвитку глобалізації [Електронний ресурс] / Х. С. Митюшкіна. — Режим доступу: <http://ua.convdocs.org/docs/index-212652.html>. — Назва з титул. екрану

²⁰⁸ Дерзкий, В. Г. Анализ эффективности функционирования оптового рынка электроэнергии [Електронний ресурс] / В. Г. Дерзкий, О. В. Мозенков. — Режим доступу: www.ueex.com.ua/files/analiz_effectivn.doc. — Назва з титул. екрану

²⁰⁹ Пономарьов, С. В. Особливості інституціоналізації українського енергоринку та їх вплив на цінову політику у паливно-енергетичному комплексі [Текст] / С. В. Пономарьов // Загальнодержавний науково-виробничий і інформаційний журнал «Енергозбереження – Енергетика – Енергоаудит». — Харків : «БЭТ». — 2013. — № 1. — С. 33-39

системи державного регулювання у цій сфері, що супроводжує цю модернізацію.

Структурно-логічний і дискурс-аналіз та диференціально-діагностична методика вивчення комплексу питань, формалізація яких у поточних умовах функціонування ринку електричної енергії відбувається протягом останніх кількох років та ключові аспекти яких вимагають розробки багатопрофільного й предметного способу оцінки динаміки, підвищення точності прогнозування й передбачення відхилень у досягненні цільових орієнтирів розвитку відносин між суб'єктами господарювання енергоринку, дозволяє перейти до визначення сутності і ролі інституціональної архітекτονіки у забезпеченні процесу державного регулювання взаємовідносин суб'єктів електроенергетичного ринку для встановлення логічних взаємозв'язків між складовими цього поняття.

У своєму дослідженні автор опирається на ідею використання міждисциплінарного підходу для розкриття природи взаємовідносин окремих суб'єктів енергоринку та відтворення якісної сторони взаємодії різних груп учасників. Для вирішення операційних завдань і досягнення стратегічних цілей державної політики в галузі регулювання діяльності учасників енергоринку пропонується розробка концепції інституціональної архітекτονіки, яка у своєму розвиненому вигляді на основі наукового обґрунтування може стати методологією інституціонального будівництва.

Архітектоніка (від грец. *архιτεκτονική* — будівельне мистецтво, архітектура) — гармонійне сполучення частин у єдине ціле²¹⁰. Крім цього, дане поняття можна трактувати як основний принцип побудови, зв'язок і взаємозумовленість елементів цілого²¹¹.

Інституціональна архітектоніка (далі - ІА) виступає складною багатовимірною, багатоаспектною моделлю і дуже ємною економічною категорією, яка має власну структуру і ґрунтується на принципі системності²¹².

Концепція інституціональної архітекτονіки, як особливий напрям дослідження, виконує дуальну функцію, що виражається у складноструктурованому теоретичному інструментарії та відтворенні цілого ряду важливих прикладних аспектів. Тобто, з одного боку, інституціональна парадигма виступає теоретичним підґрунтям для розробки стратегічних програм розбудови електроенергетики і реалізації поточних завдань державного регулювання взаємовідносин електроенергетичного ринку, а, з іншого боку, практично-прикладний вимір, у якому функціонують суб'єкти енергоринку, впливає на формування стержневого вектору парадигмального розвитку. Логічна взаємозумовленість цих складових відтворює сутність інституціональної архітекτονіки ДРВСЕР, що представлено на рис. 1.

²¹⁰ Мельничук, О. С. Словник іншомовних слів [Текст] / [за редакцією О. С. Мельничука]. — К.: Головна редакція «Українська радянська енциклопедія» (УРЕ), 1977. — 776 с

²¹¹ Бажан, М. П. Українська радянська енциклопедія : в 12-ти т. [Текст] / М. П. Бажан [гол. ред. М. П. Бажан ; редкол.: О. К. Антонов та ін.]. — 2-ге вид. — Т. 1 : А — Борова. — К. : Голов. ред. УРЕ, 1977. — 542, [2] с., [38] арк. іл. : іл., табл., портр., карти. — 50 000 прим

²¹² Гриценко, А. А. Институциональная архитектура: объект, теория и методология [Текст] / А. А. Гриценко // Постсоветский институционализм : моногр.; под ред. Р.М. Нуреева, В.В. Дементьева. — Донецк : Каштан, 2005. — С. 49-74

Рисунок 1 - Сутність інституціональної архітектури державного регулювання взаємовідносин суб'єктів електроенергетичного ринку

Опираючись на ідею присутності взаємного впливу фундаментальної та практичної компоненти в контексті інституціонального підходу, можна визначити ключову мету ІА ДРВСЕР як вирішення теоретичних й прикладних проблем і завдань розвитку системи державного регулювання суб'єктів електроенергетичного ринку, які мають інституціональне підґрунтя, що визначає характер соціально-економічних процесів у галузі.

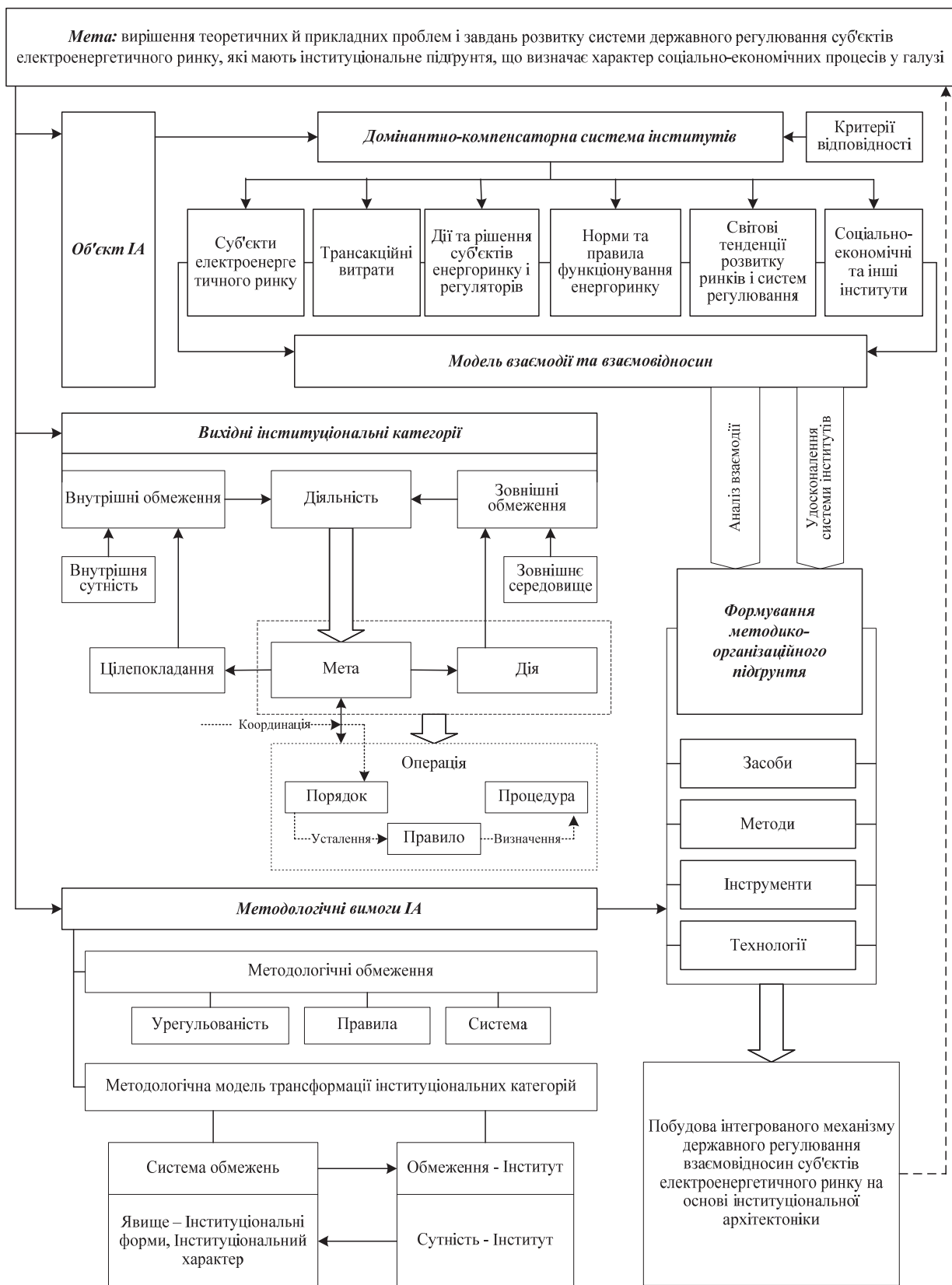
Даний цільовий орієнтир постає відправною точкою при розробці концептуального підходу до формування інституціональної архітектури державного регулювання взаємовідносин суб'єктів електроенергетичного ринку, який представлено на рис. 2.

Об'єктом ІА ДРВСЕР виступає домінантно-компенсаторна система інститутів та створена за їх участю модель взаємодії і взаємовідносин. При цьому, для віднесення до домінантного або компенсаторного типу інститут має відповідати визначеним критеріям у кожній окремій ситуації.

Інституціоналізм виходить за рамки обмеження, спрямований за контури внутрішнього змісту, що дозволяє перейти до виявлення зовнішніх меж. На цій основі стає можливою побудова інституціонального категоріального ряду.

Обмеження діяльності характеризуються зовнішніми і внутрішніми контурами, у випадку визначеності яких перша трансформуються у розмежування внутрішнього змісту і зовнішнього середовища. Застосовуючи це безпосередньо до інституту діяльності, можна зазначити, що внутрішнім кордоном діяльності виступає цілепокладання.

Діяльність включає дві складові: цілепокладання і дію, при цьому дія є зовнішньою по відношенню до мети. Цілепокладання є складною категорією, яка потребує спеціального дослідження. Саме цей інститут ідентифікує суб'єкта, підстави, спектр правил та процедури тощо для визначення пріоритетних цілей і побудови механізмів їх досягнення. Співвіднесення дії з метою та включення цієї органічної конструкції в систему дій створює операцію, скоординований вплив на яку відповідно до мети, стає порядком. Усталений порядок ототожнює правило. У випадку, коли операції здійснюються за визначеними правилами, формується процедура.

ІА – інституціональна архітектоніка

Рисунок 2 - Концептуальний підхід до формування інституціональної архітектоніки державного регулювання взаємовідносин суб'єктів електроенергетичного ринку

Таким чином, вибудовується ціла система категорій. Якщо вихідною

категорією в цій системі виступають обмеження, то основний з них - інститут²¹³.

Аналіз комплексу вихідних інституціональних категорій сприяє формалізації методологічних вимог ІА, до яких входять обмеження методологічної природи і наявність методологічної моделі трансформації інституціональних категорій.

Методологічні обмеження інституціонального підходу стають значущою перешкодою в межах теорії. Сучасні тенденції розвитку соціально-економічних відносин суб'єктів енергоринку демонструють зростання невизначеності, значення мережевих структур, протікання процесів в умовах неможливого точного попереднього розрахунку та прогнозування результатів. ІА фокусує увагу на необхідності підвищення урегульованості, удосконалення правил, систем тощо, як ключових інститутів і контурів державного регулювання.

Інститут - це обмеження, розгорнуте в систему правил, норм, процедур, законів, організацій, установ тощо і зворотно згруповане в одне поняття. Категорія «інститут» розкривається через саму систему, і одночасно має своє особливе місце, яке визначається межею зворотного переходу від сутності - інституту до явища - інституціональних форм, характеристик. Так, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг виступає окремим інститутом, який має власну організаційно-функціональну структуру і виконує роль регулятора щодо відносин між учасниками електроенергетичного ринку, діяльність яких обумовила необхідність його створення. Тобто, категорія може існувати автономно і виступати складовою цілого, системи, або її суті. Методологічно це можна представити у вигляді моделі трансформації інституціональних концептів.

Під впливом методологічних вимог, з впровадженням аналітичної моделі взаємодії та при постійному удосконаленні системи домінантно-компенсаторних інститутів відбувається формування методико-організаційного підґрунтя інституціональної архітекtonіки ДРВСЕР. Використання комплексу методів, інструментів, технологій представлення, аналізу й обґрунтування концептуальних засад побудови ІА сприятиме розробці дієвого механізму ДРВСЕР скрізь призму інституціональної парадигми, що дозволить вирішити наявні проблеми державного регулювання теоретичного й прикладного характеру у найближчому періоді та стратегічній перспективі.

В результаті дослідження розкрито сутність інституціональної архітекtonіки, на основі теоретико-методичного підходу проаналізовано окремі складові цієї міждисциплінарної інтегрованої категорії. Обґрунтовано логіку взаємозумовленого впливу концептів інституціональної архітекtonіки та парадигми державного регулювання. Ідентифіковано й систематизовано ключові компоненти багатоаспектного поняття інституціональної архітекtonіки та надано їм наукове осмислення у світлі сучасних методик відтворення процесів електроенергетичного ринку, що дозволило побудувати концепцію формування інституціональної архітекtonіки державного регулювання взаємовідносин суб'єктів

²¹³ Гриценко, А. А. Институциональная архитекtonика: объект, теория и методология [Текст] / А. А. Гриценко // Постсоветский институционализм : моногр.; под ред. Р.М. Нуреева, В.В. Дементьева. — Донецк : Каштан, 2005. — С. 49-74

електроенергетичного ринку.

Сукупно досягнення проведеного дослідження сприятимуть гармонізації системи інститутів на ринку електричної енергії України, що обумовить якісне виконання регуляторної функції у сфері господарювання суб'єктів енергоринку та забезпечить нівелювання дії обурюючих факторів оточуючого середовища в умовах невизначеності при вирішенні релевантних завдань державного регулювання і реалізації урядових програм.

Усвідомлення вище сформульованих висновків породжує значну кількість питань організаційного й теоретико-методологічного характеру у галузі інституціонального аналізу процесів і взаємовідносин суб'єктів електроенергетичного ринку, який перебуває у стадії реформування, що становить значний науково-прикладний інтерес та потребує подальшого дослідження.

²¹⁴ Commons J. Institutional economics / J. Commons // The American economic review. - 1931. - Vol.21. - p. 648-657